

Egyház, mezőváros, művészet. A kecskeméti református egyházközség temploma és klenódiumai a 17–18. században

2009. december 1-én ünnepelte a kecskeméti református gyülekezet temploma felszentelésének 325. évfordulóját.¹ A ma is álló kőtemplom építése helytörténeti jelentőségén túl azért is figyelmet érdemel, mert szinte ez az egyetlen eset, amikor a Hódoltságban új keresztény templom építését engedélyezték az oszmán hatóságok.² Az építkezés története egyúttal rávilágít a hódoltsági lakosok fölötti, a 17. században szinte párhuzamos török és magyar befolyás jellegére, a különböző hivatali eljárásokra. Ennek köszönhetően gazdag forrásanyagunk van a templomépítésről. A templom berendezései közül a textilek sajnos nem maradtak fenn, de jelentős emlékanyagot képviselnek az úrvacsorai edények. A helyi ötvösség mértéktartó eleganciájú, a kor művészeti áramlatait befogadó és megőrző egyházművészetet hozott létre.

Kecskemét a 16. századra a Duna-Tisza köze gazdasági és kulturális központja lett, a hódoltsági mezővárosok sajátos fejlődésének köszönhetően. Szultáni házbirtokként a török hatóságoktól és távoli földesuraitól is viszonylag független, erős önkormányzattal bírt.³ A környező falvak helyén létrejött pusztákat a város bérbe vette és kiterjedt rideg állattartást folytatott.⁴ A marhakereskedelemből eredő vagyon adta az egyháztámogatás anyagi alapját is.

Az 1540-es években jelentek meg itt a reformáció eszméi. A két hit követői eleinte felváltva használták a Szent Miklós templomot, amely az 1564-es egyezség után a katolikusoké lett, a mellette lévő közös temetőben pedig a protestánsok egy fatemplomot építettek.⁵ Ez egyszerű építmény volt, mert 1658-ban a debreceni Kerekes Tamással kötöttek szerződést javítására.⁶ Ez év februárjában a két felekezet újabb egyezséget kötött Wesselényi Ferenc nádor előtt.⁷

A többségben lévő reformátusok az után juthattak saját kőtemplomhoz, hogy 1678. október 17-én leégett a fatemplom, amiről egy ez év december 20-án kelt tudósítás is beszámol.⁸ A két felekezet között vita robbant ki a templomok újjáépítéséről, ezért „a ferences házfőnök és a katolikus lakosok folyamodványt nyújtottak a Magyar Kamarához”⁹ másrészt a földesúrhoz, Koháry Istvánhoz, aki Lipót iránti hűségéért néhány évvel ezelőtt, a meghalt Vesselényi Ferenc nádor egyik birtokát, Kecskemét mezővárost megkapta.¹⁰ Koháry válaszában úgy rendelkezett, hogy a régi temetőben csak a katolikus templom maradjon, a reformátusoknak pedig új helyet jelölt ki egyházuk fölépítéséhez.¹¹ Egyúttal engedélyezte, hogy a református templom és temető egyenlő nagyságú legyen a katolikussal. Az új temetőkerítés megépítéséhez a katolikusoknak annyi munkával kellett hozzájárulniuk, amennyi a régi fele volt. Ők ezt 2000 ezüst tallérral váltották meg, erről a reformátusok 1680. december 30-án adtak elismervényt.¹² 1679. november 1-én a kecskemétiak a protestáns, kuruc érzelmű Wesselényi Pál földesúr előtt is egyezséget kötöttek a két templom ügyében.¹³

A református templom fölépítéséhez azonban nemcsak földesúri, hanem török engedély is szükséges volt. 1679-ben Arnót Uzun Ibrahim budai pasa csak a templom régi helyén, bár kőfalakkal való újjáépítésére adott engedélyt, 1681-ben pedig Muszli effendi budai defterdár az épület lerombolásával fenyegetett, ha nem kap 200 piaszter építési illetéket. Ezért a szultánhoz küldték Kovács István és Mohácsi Halász

Miklós követeket. A sejkülszlám fetvát adott ki, melyben nem ellenezte a nem-muszlim lakosságú, iszlám szent helyektől távoli városban keresztény templom építését.¹⁴ Ezután, mint a követek 1680. június 13-án írták, a közbenjáró török urak szerint ki kellett várni, míg a padisahnak jókedve lesz, amit végül 444 arany hozott meg. A közvetítőknek fizetett pénzekkel együtt 669 aranyba került az engedély. Ezért 521 arany és három timon kölcsönt vettek föl a német-római császár Portánál szolgáló embereitől, és erről egy többnyelvű (magyar, latin, német, török, héber) kötelezvényt is kiállítottak 1680. május 6-án. A fölvert összeget Aron Novak és Jonas Hirschle budai zsidóknak kellett visszafizetni három hónapon belül.¹⁵ A küldöttség végül magától IV. Mohamedtől kapta meg az okiratot. A szultán a budai pasához és a kádihoz küldött levelében viszont arra figyelmeztetett: „vigyázzatok, hogy ezen hitetlenek templomépítés színe alatt palánkot s várat ne építsenek”. A budai pasa kincstartója pedig a templom lerombolásával fenyegetett, mert vele nem tárgyaltak, ezért az ő jóindulatát is el kellett nyerni különböző ajándékokkal.¹⁶ Mivel azonban a törökhöz fordultak a templom ügyében, a reformátusok kivívták Koháry haragját. A felekezetek egymásrautaltságát felismerve maga a ferences házfőnök, Kecskeméti Gellért (Gérard Páter) indított katolikus delegációt a földesúr megbékítésére. 1680. december 9-én kelt levelében Koháry megbocsátott, egyúttal elrendelte, hogy a 2000 taléros egyezségről mindkét fél állítson ki testamentális levelet, és azt juttassák el hozzá is.¹⁷

Eközben a református istentiszteleteket a fatemplom helyén, illetve a későbbi temetőben tartották.¹⁸ Még a szultáni engedély megérkezése előtt, 1680. február 12-én szerződést kötött az egyház három debreceni kőművessel a templom munkálatairól. András, László és Máté mesterek kötelezték magukat, hogy három mesterlegényt véve maguk mellé, 50 sing (könyök) hosszú, 22 sing széles és 12 sing magas kőfalú templomot építenek, illendő vakolással, meszeléssel és kőlab-bal együtt. Munkabérük 500 tallér, 6 pár szattyán csizma, 3 vég fehér abaposztó és három vég törökvászon volt. Az építkezésen dolgozott még többek között Ács András, Üveges Imre, Mészkeverő Mátyás.¹⁹ A téglát helyben égették, a faanyagot Győrből, Veresegyházáról, Szokolýáról és Romhányból, a meszet Hatvanból, a követ Orgovánról hozták, a finomabb követ valószínűleg Kőbányáról.

A templomépítést több gyülekezet és a szomszédos Nagykőrös város tanácsa (egyben az ottani presbitérium) is támogatta.²⁰ A halasiak egész birkanyájukat ajánlották föl, egy János nevű béres pedig két garását. Egy 1680. május 19-én kelt levél a Solt és Pataj környéki eklézsiák segítségét kéri.²¹ 1683. január 26-án kősóért írtak kérelmet, melyet egy török nyelvű cédula és Ungvári Gergely generális inspector ajánló sorai kísérik.²²

Végrendeleti adományok is segítették a munkát, melyek közül több még a régi épület számára kelt. „Elsőben hagiok Templom épületire Istenös jó indulatomból egi tavali borjút” – olvashatjuk Pétör Kovács 1669-ben kelt testamentumában. A templomépületre egy negyedfű csődört hagyott Moré Ferenc, Szijártó Mihály pedig házát, piacon levő boltját és minden portékáját.²³ Tanca Márton „az Isten házának építésire

1. kép: A kecskeméti református templom északkelet felől. 1680-1683, átépítve: 18., 19. század. Fotó: V. Székely György

3 Tehenet” Néma Istvánné pedig két pászta szőlőt testált. A körösi Bende Ferenc is hagyott: „az kecskeméti templom eppületire is ket tehenet egy borjut egy poharat mely k[i]t az en feleségem ennekem hagyot ennekem meg nem attak de vegye meg az Kecskeméti Eclesia” Az adományokat feljegyezték

2. kép: A kecskeméti református templom tornya kelet felől. Kecskemét, 1680-1683. Fotó: V. Székely György

az egyház számadáskönyvébe, mely ettől az időszaktól kezdve maradt meg folyamatosan.²⁴

Az új templom alapja 1680-ban, tetőzete 1683-ban készült el, 1684. december 1-én pedig használatba is vették az épületet. (1. kép) A toronyra helyezett kőtáblán latin nyelvű felirat tudósít az építkezésről. A templomot gótizáló támpillérek veszik körül, az ötszintes, órapárkányos torony alsó része őrzi az eredeti későreneszánsz stílusjegyeket. A bejárat és az emléktábla felett három oldalról keskeny ikerablakok, fölöttük a későbbi barokk ablakok, a toronyóra és a sisak látható.²⁵ (2. kép) Belső kialakítása a számadáskönyvek szerint a következő évtizedekben is folytatódott, a török elleni felszabadító háborúk és az 1691-es pestisjárvány ellenére. 1700-ban készült el a kőfal Hölbling János budai mester irányításával,²⁶ a következő évben a szószerék. A templom festett kazettás famennyezetet kapott, – ezt később téglaboltozatra cserélték – majd 1695-ben a karzat deszkáira és a templompadokra „szép virágokat” festett Farkas mester. 1934-ben az Országos Református Kiállításon még szerepelt egy 1680-as évekből származó padelő, 1941-ben pedig feltehetően ugyanezt állították ki a kecskeméti Egyházi Kiállításon egy festett mennyezetdeszkával együtt. Azóta mindkettő eltűnt. Mára csak az egyik tábla maradt fenn a templom falára helyezve, melyen megörökítették az építkezés idejét és körülményeit. Szövege Lenti Pap János lelkész mellett világiakat is megemlít, köztük a város főbírát, illetve Tar György és Cseh György ötvösmestereket.²⁷

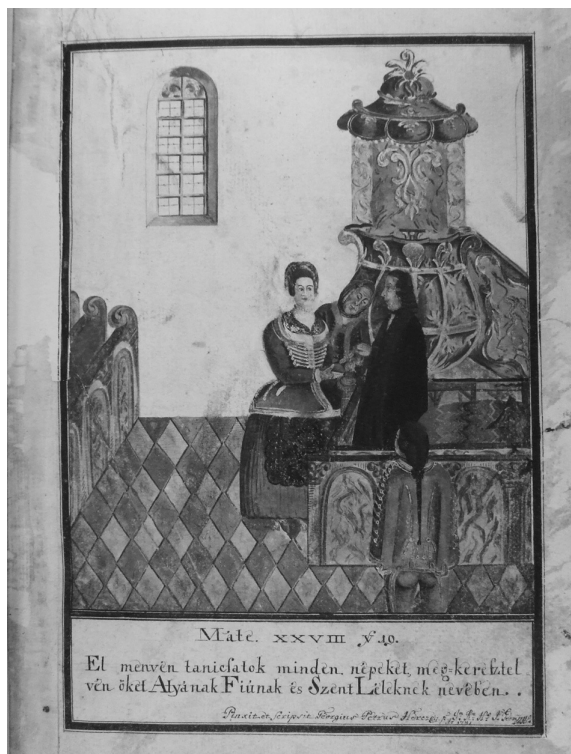
A későbbi munkálatok közül kiemelkedik az 1790-es átalakítás, amikor 3 öllel magasztották a falakat és a tornyot. Ekkor készítette Himmer József budai asztalos az aranyozott, barokk szószeréket is. Ma a belső tér kéthajós, ion oszlopokkal elválasztott elrendezést mutat. Három oldalról kétemeletes, klasszicista karzatok emelkednek. A falak eredetileg színesek voltak, a későbbi meszelés alól a színeket csak az 1984-es felújítás során tárták fel és állították helyre részben az egyik oszlopfőn.

A török alóli felszabadító háborúk alatt a templomok menedéket is adtak a lakosságnak és javainak. A tatár segédc csapatok támadásai idején azonban 1690-ben a tanács megtiltotta a kerítésen belülről való költözést, „hogy a templomok és szent egyházi eszközök föl ne predaltassanak”.²⁸

A református templom belső teréről egyetlen 18. századi képi forrásunk van. A gyűlekezet II. sz. anyakönyvébe 1781-ben Herczeg Péter mérnök festett a három rovat elé egy-egy képet.²⁹ (3–4. kép) A keresztlő és esküvő rovata előtt az adott liturgikus esemény, a háttérben a szószerék és a klasszicizáló úrasztala látható. Bár az ábrázolás sematikus, a szószerék mozgalmasságai mégis jelzik, hogy ekkorra a barokk utat talált magának a protestáns egyházművészetbe is.

A templomnak több harangja is volt, közülük a legrégebbi I. Rákóczi György ajándéka 1641-ből. 1683. augusztus 18-án az új harang szállításáról írt kérelmet az egyház. Az 1718-as és 1726-os váci püspöki vizitációs jegyzőkönyvek hat harangról tudnak. Használatukat azonban korlátozták, a reformátusok ugyanis nem szólaltathatták meg azokat a katolikusokéi előtt.³⁰

A templom felszereléséről is a számadáskönyvekből tudunk. Egy 1659–1701 közötti naplótöredék említi az úrvacsorai kelyheket és abroszokat.³¹ 1690-ben „Szána György Uram adot egy abroszt dicsősegere valott Szkofium aranynyal varottat ismeg külömb külömb fel Sarga Szinekkal varottat az mellyet az Úr Asztalára ottan teszszik.”³² Ezek a textilek hasonlóak lehetnek a többi országrészben fennmaradt úríhmezéses vagy török úrasztali terítőkhöz. A 17–18. század fordulóján kereske-

3. kép: Herczeg Péter: Keresztelés. A kecskeméti református egyházközség II. számú anyakönyvének illusztrációja. Kecskemét, Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára. 1781. Fotó: V. Székely György

delmi úton kerültek hadizsákmányból származó török hímzések a református gyülekezetekhez, így a nagykőrösi eklézsia kendői is.³³

Az úrvacsorai edények a helyi mesterek munkáját dicsérik.³⁴ A kecskeméti ötvösség története 1557-ig nyúlik vissza, amikor a városba menekülő szegedi ötvösök kérték a debreceni tanácstól a helyi céh artikulusainak kiadását.³⁵ Ezt 1625-ben megerősítették, ekkor említik Ötvös György (azonos lehet Tar Györggyel), Ötvös Balázs, Cseh György és Ötvös Péter mestereket.

A 17. századi mesterek közül csak végrendeletéből ismerjük Szenczi Ötvös Istvánt. Testamentuma hitelesítéséhez a céh minden jeles mestere kivonult, akikről meg is emlékezett: „Tarr György uram marháján vagy on nösten borju. Ismet Az Cseh György uram Bérre tehenet. ... Az mivel Ados vagyok, 9 forin az Céhbe, Ismet fél Girah ezüst Csorcsán Mihálynak 9 timonnal.”³⁶ Emellett miszerről, vagyis szerszámairól is rendelkezett. Szintén csak a források említik Ötvös Szabó Istvánt, 1688-ban az eklézsia kertjén szántó emberek között, 1690-ben pedig egy városi bíróság előtt lefolyt perben.³⁷

A hódoltsági, így a kecskeméti ötvösök által készített legjellemzőbb tárgytípus a talpas pohár, melyet Bobrovsky Ida az Erdélyben udvari pohárként ismert típusból származtatott. Ennek emlékei nagy számban fennmaradtak mindhárom országrészből, ahol a magyar református gyülekezeteknél úrasztali edényként szolgáltak, a szász evangélikusoknál viszont céhek, szomszédságok használták őket.³⁸ Világi edények gyakran kerültek adományként a református egyházhoz is.³⁹ Ilyenkor az adományozó és az eklézsia nevének rávésésével jelezték a funkcióváltást.

A már említett Cseh Györgyhez lehet kötni az első fennmaradt ötvösműveket. Egy 1626-os úrasztali pohár és két 1638-

as kenyérosztó tányér maradt fenn a kecskeméti eklézsianál (Kecskemét, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Múzeuma, a továbbiakban RM), 1641-ben pedig a tiszakécskei egyházközségnek készített egy poharat.⁴⁰ 1621-ben a makádi, 1625-ben a tassi gyülekezet számára készült egy-egy pohár (RM)⁴¹, vésett lambrequin díszítésük rokon Cseh műveivel, ami a kecskeméti ötvösség kisugárzását jelzi. A gótizáló manierizmus hatására utal Cseh György három kelyhe (1631, felirat: Erdős Mihály-Bíró Erzsébet, Magyar Nemzeti Múzeum; 1632, felirat: Szabó István, Athén, Bizánci Múzeum; 1637, felirat: Mészáros Benedek, Tószeg, református egyházközség).⁴² Jelenlétük azért is különös, mert a reformátusok kerültek a katolicizmusra emlékeztető kelyhek használatát.⁴³

Tar György szülőhelye, Pataj református templomának készített 1628-ban úrvacsorai poharat, melyen megfigyelhető a török művészet hatása.⁴⁴

Tar Illés munkái is több helyen maradtak fenn. A gyöngyösi és jászberényi eklézsia egy-egy tányérját, a szikszói pedig talpas poharát őrzi. 1644-ben készített szentlőrinci pohara (RM) Cseh György műveinek típusát követi.⁴⁵ Kiemelkedő értékű díszes úrvacsorai kannája 1642-ből (RM), mely Kecskeméten az egyetlen ilyen funkciójú edényként maradt fenn a korszakból.⁴⁶ Formája a reneszánsz fedeles kannák típusát követi.⁴⁷ 1647-ben készült úrvacsorátányérját (RM) Sziogyártó Mihály kereskedővel együtt ő maga is adományozta a kecskeméti eklézsianak.⁴⁸

Az 1625-ös céhszabályban említett Ötvös Balázssal lehet azonos KB mester, aki 1657-ben készített Cseh Györgyéhez hasonló úrvacsorapoharat az eklézsia számára (Bíró János és Beregi János adománya, RM).⁴⁹

A század végén a nagykőrösi származású Csorcsán Mihály főként városi megrendelésre dolgozott. Az egyházközségben a Kalocsa Andrásné által 1671-ben adományozott pohara ma-

4. kép: Herczeg Péter: Házasságkötés. A kecskeméti református egyházközség II. számú anyakönyvének illusztrációja. Kecskemét, Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára. 1781. Fotó: V. Székely György

radt fenn (RM), melyen mozgalmasabb formában dolgozta fel a Tar Illés által használt ornamentikát.⁵⁰

A 18. századból kevesebb ötvösműről tudunk, noha a békesebb viszonyok lehetővé tették volna újabb létrejöttét és fennmaradását.⁵¹ A kecskeméti ötvösség ekkor is szívósan őrizte debreceni és erdélyi kötődésű későreneszánsz hagyományait. A helyi mesterektől az 1735-ös tassi tányér és a szabadszállási egyházközség 1763-as, a hagyományos formát barokkos díszítéssel ötvöző úrvacsorapohara ismert (RM). Ekkor készült az eklézsia kenyérosztó tányérja is (RM), melyre Fogarassy Zsuzsa hívta fel a figyelmet.⁵² Megrendelőjük Végveresmarti Sámuel lelkész, aki kecskeméti tanulmányai és családi kötődései révén ismerhette a 17. századi ötvösműveket, így Tar Illés tányérját is, mely mintául szolgálhatott a szabadszállási tányérhoz.

Forrásadatok igazolják, hogy a 18. században is szokásban volt a világi használatú iparművészeti tárgyak egyházi célra adományozása. Ennek szép példája Selymes János lelkész özvegye, Ballabás Anna 1729-ben kelt végrendelete, melyben az egyháznak és lelkészeknek is hagyatkozott: „1. A Kecskeméti Reformata Sz. Ecclának a Szent Sacramentomhoz hagyok egy szép ezüst megaranyasztott pohárt mely holyagos oldalú. ... 5. Ugyan annak számára, a Predicatorok székire egy tiszta veres Szőnyeget ... 7. A Zilahy Sz. Eccla számára egy ezüst remekbe csinált pohárt / 8. Matolcsi György ... felesége számára, egy szerecsen dió ezüstös pohárt. ... 23. Tiszt: Ölvedi András Uramnak hozzám való jó voltát meg hálálom egy vékony ezüst pohárral. / 24. Tiszt: Weresmarti L: Péter Uramnak egy ezüst csészével”⁵³ A röviddel végrendelete után készült inventárium részletesen felsorolja a ládákba csomagolt, több száz értékes tárgyat.⁵⁴ A használati tárgyak, ruhák, textilek mellett ékszerek, arany- és ezüsfoglalatú poharak szerepelnek. Mindez azt mutatja, hogy a reneszánsz formakincs vagy akár maguk az ötvöstárgyak továbböröklődtek a 18. században is.

Jegyzetek

- 1 Itt szeretném megköszönni a Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára és Levéltára (KREK) munkatársainak, Bán Magdolnának, Lipóthné Gyulai Anikónak, Petrányi Lajosnénak, Szabó Zsuzsának és Szel Silviának a kutatáshoz nyújtott segítségét.
- 2 Matteo Benlich belgrádi missziós püspök tevékenysége nyomán épült néhány katolikus fatemplom. VANYÓ Tihamér: *Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673*. In: *Levéltári Közlemények*, XLII. évf. (1971) 2. sz. 333–339.; MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Budapest, Balassi, 2002.; TÓTH István György: *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Budapest, Balassi, 2007. 28–67., 257–309.
- 3 HEGYI Klára: *A török adminisztráció és az alföldi mezővárosok*. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. NOVÁK László–SELMECZI László. Nagykőrös, Arany János Múzeum, 1986. 307–323.; SZAKÁLY Ferenc: *Az alföldi mezővárosok és a török hatalom*. In: NOVÁK–SELMECZI, 1986. 325–342.; SZAKÁLY Ferenc: *A hódolt megye története*. In: *Pest Megye Monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. ZSOLDOS Attila–TORMA István. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2001. 329–543.; SZÉKELY Endre: *Kecskemét városi önállósága a török korban*. In: *Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről*. Szerk. HELTAI Nándor. Kecskemét, 1968. 75–95.; KISFALUDY Katalin: *Kecskemét önkormányzata. (Közigazgatás és bíráskodás). 1686–1848*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL), 1992. 6–10.; KOCIS Gyula: *Kecskemét története a török hódoltság idején*. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Szerk. BÁRTH János. Kecskemét, 2002. 173–227.
- 4 HORNYIK János: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét, 1927.; BALANYI Béla: *Kecskemét gazdasági jelentősége a XVIII. század végéig*. In: HELTAI, 1968. 96–122.; MÉSZÁROS László: *Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*, II. évf. (1979) 58–286.
- 5 TOLLAS Béla: *A kecskeméti református templom története*. Kecskemét, 1958. 6–18.; ENTZ Géza–GENTHON István–SZAPPANOS Jenő: *Kecskemét*. Budapest, Műszaki Kiadó, 1961. 31.; FENYVESI László: *Kecskemét katolikus egyházának, a ferenceseknek a szerepe a hitélet, az anyanyelvi kultúra, a szellemiség formálásában a török időkben*. In: *Cumania*, 11. évf. (1989) 155–205., 161–162. Az egyezség: KREK Szálas iratok, I/4. F 1564–1798. 1. doboz, 1., ld. még: *Helytörténeti részletek a kecskeméti ferences rendház háztörténetéből (1644–1950)*. Szerk. SZABÓ Attila. 2. kiad. Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., 2004. 16–17.
- 6 1658. február 8. KREK Szálas iratok I/4. F 1564–1798. 1. doboz, E I/2. 3–4.; BICZÓ Piroska: *Bács-Kiskun művészet-története. 5. rész. Építészet a XVI–XVII. században*. In: *Forrás*, 8. évf. (1976) 5–6. sz. 94–97.
- 7 HORNYIK János: *Kecskemét város története oklevéltárral I–IV*. II. Kecskemét, 1861. 233–236.; FENYVESI, 1989. 191–193.; MOLNÁR Antal: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus történetéhez*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), 2004. 116.
- 8 KREK Szálas iratok 13. Ad. E. I/16.
- 9 Azt kérték, tiltsa meg a reformátusoknak a katolikus telken való építést. A kormányzserv Kohárynak továbbította a kérést. MOLNÁR, 2004. 117.
- 10 SZABÓ, 2004. 19–20. A Wesselényiek birtoklásáról ld. dr. VÁRY István: *Emlékezzünk régiekről*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok kiadása, é. n. [1935], 108–110.
- 11 Koháry a kecskeméti tanácsnak, Fülek, 1679. augusztus 4. Január 13-án már ilyen értelmű utasítást adott ki. HORNYIK, 1861. 131–137., 249–263.; MOLNÁR, 2004. 117.; HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*. Budapest, METEM, 2004. 9.
- 12 KREK Szálas iratok 24.; HORNYIK, 1861. 252–254., 256–258., 260–261. Koháry szerepéről és az egyezségről Kecskeméti Selymes János 18. századi egyházközség-története is ír: SZILÁGYI Sándor: *Kecskeméti ref. anyakönyvi följegyzések*. In: *Sárospataki Füzetek*, II. évf. (1858) I. sz. 65–78., 73–74.; POLGÁR Mihály: *A kecskeméti reform. eklézsia rövid története*. In: *Kecskeméti Protestáns Közlöny*, I. évf. (1858) I., 44–60., 46–47. A templomépítés történetéről a váci püspöki vizitációs jegyzőkönyvek is tudósítanak, köztülve Koháry két másik levelét is. HOLL, 2004. 161–164.
- 13 Az eredeti egyezséglevél és másolata: KREK Szálas iratok 14.; Koháry Imre a kecskeméti bíráknak, Fülek, 1679. július 3. MOLNÁR, 2004. 117., 484. lj.; HORNYIK, 1861. 254–256.; BÉL Mátyás: *Pest-Pilis-Solt vármegye*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*, VI. évf. (1982) 11–67., 14–15.; KORABINSZKY János: *Magyarország földrajzi, történelmi és termelési lexikona*. In: i. m., 145–148., 147.; SZAKÁLY, 2001. 534–536.

- 14 SZAPPANOS Károly: *A kecskeméti ref. egyház és iskolái története 1564–1931*. Kecskemét, Petőfi-Könyvnyomda Könyvkötészet, 1931. 8.; SZAKÁLY Ferenc: *Templom és hitélet a 17. századi váci egyházmegyében*. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. TUSOR Péter. Budapest, 1998. 223–231., 226–227. A fetva és a szultán engedélye más török iratokkal, 19. századi magyar fordításaikkal együtt: KREK Szálas iratok 21., közli HORNYIK, 1861. 258–260.
- 15 KREK Szálas iratok 18., 19.
- 16 HOLL, 2004. 161.
- 17 A levél másolata: KREK Szálas iratok 20.
- 18 SZILÁGYI, 1858. 73.
- 19 KREK Szálas iratok 17. 1/1953. E. I/5.; TOLLAS, 1958. 9–19., ENTZ–GENTHON–SZAPPANOS, 1961. 127.; BICZÓ, 1976. 95. A szerződésben rögzített, nem konvencionális bérekről: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor: *A bérek alakulása Kecskeméten a hódoltság utolsó évtizedeiben*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*, VII. évf. (1985) 321–387., 379.
- 20 SZAKÁLY, 1998. 224.; uő, 2001. 533.; BENDA Kálmán: *A mezővárosi önkormányzat és az egyházak a XVI–XVIII. században*. In: NOVÁK–SELMECZI 1986. 301–306.
- 21 KREK Szálas iratok 22. Ad. E. I/6.
- 22 KREK Szálas iratok 34. Ad. E. I/13.
- 23 Pétör kovács 1669. április 22. KREK Végrendeletek II/31.; Szijártó Mihály 1676. november 20. KREK Végrendeletek II/36.; Moré Ferenc 1682. augusztus 17. KREK Végrendeletek II/7.; Bende Ferenc 1683. december 14. KREK Végrendeletek II/10.; Tancsa Márton 1691. KREK Végrendeletek II/37.; Néma Istvánté 1692. KREK Végrendeletek II/23. Az egyházköztség levéltárában őrzött végrendeletekről ld. SZÉKELY Gábor: *Kecskeméti reformátusok végrendeletei a XVII–XVIII. századból*. In: *Cumania*, 24. évf. (2009) 199–284.
- 24 1682–1695 közötti gondnoki napló, KREK E. 8/1 Az 1683-as napló külön listát közöl az adományokról: KREK E. 8/2.
- 25 N. N.: *A kecskeméti reformátusok tornyáról*. In: *Kecskeméti Protestáns Közöny*, II. évf. (1859) IV. sz. 184–192.
- 26 B. BOBROVSZKY Ida: *A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen)*. Budapest, Akadémiai, 1980. 125. 1688-ban még dolgoztak rajta: „Az Kőműves Kelement fogatta meg az eclesia az templom Keritesenek vakolására meszelésére 50 forintokban”. 1682–1695 közötti gondnoki napló, KREK E. 8/1
- 27 BOBROVSZKY, 1980. 125.; 1. kép. Az emléktábláról Selymes János is ír: SZILÁGYI, 1858. 74. A felekezeti egyensúly megőrzése érdekében a tanács felerészben állt katolikusokból és reformátusokból, és évente más vallású főbíró választottak. BÁLINTNÉ MIKES Katalin: *Kecskemét város Tanácsa a XV–XIX. században*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*, II. évf. (1979) 5–57. Az 1687–1847 közötti főbírák névsora: KISFALUDY, 1992. 104–105.
- 28 HORNYIK, III., 1862. 194–197.; *Kecskeméti szabályrendeletek (1659–1849)* I. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét, BKMÖL, 1991. 38–39.; *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei (1591–1711)* I. Szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor. Kecskemét, BKMÖL, 1996. 138–139.; uő: *Kecskemét város története (1686–1849)*. In: BÁRTH, 2002. 229–729., 230–233. Bél Mátyás még látta a templomokat körülvevő falakat és árkokat. BÉL, 1982. 15.
- 29 SÜMEGI György: *Bács-Kiskun művészettörténete. 9. rész. A romantika idején*. In: *Forrás*, 8. évf. (1976) 11. sz. 94–97.; uő: *Göböl Gáspár (1745–1818), a művészetpártoló*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, XLIII. évf. (1994) 1–2. sz. 51–55.; VEREBÉLYI Kincső: *Korok és stílusok a magyar népművészetben*. Budapest, Osiris, 2002. 114–115.
- 30 A kérelem: KREK Szálas iratok 35.; HOLL, 2004. 162–163.
- 31 KREK Szálas iratok 53.
- 32 1688–1691 közötti gondnoki napló, KREK E. 8/3.
- 33 BOBROVSZKY, 1980. 15., 4–5. kép.
- 34 A korabeli ötvösségről ld. Kiss Erika: *Ötvösség*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. VIII. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, Balassi, 2008. 459–476., 471–473. (a továbbiakban Kiss, 2008a), uő: *Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon*. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. I–II., II. *Tanulmányok/The English Summary of Volumes I–II*. Szerk. MIKÓ Árpád–VERŐ Mária. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008. 99–113. (a továbbiakban Kiss, 2008b) és MIKÓ Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2009. 135–146., 166–171.
- 35 SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, Balassi, 1995. 198.
- 36 Szenczi Ötvös István 1679. KREK Végrendeletek II/3., közli BOBROVSZKY, 1980. 126.
- 37 1683–1688 közötti gondnoki napló, KREK E. 8/2.; BOBROVSZKY, 1980. 126.
- 38 BOBROVSZKY, 1980. 95.; KISS, 2008b. 108–109.; Kiss Erika: *Talpas poharak*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 311–325.
- 39 SZAKÁLY, 1995. 31.
- 40 BOBROVSZKY Ida: *Kecskemét ötvössége a XVII. században*. In: *Ars Hungarica*, II. évf. (1974) 1. sz. 91–111., 98–100.; uő, 1980. 125., 144–145., 148.; 11–12., 17–18. kép.
- 41 BOBROVSZKY, 1974. 98.; uő, 1980. 145., 147.; 9–10. kép; FOGARASSY Zsuzsa: *Pohár Tassról*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 174., VI–1. kép
- 42 BOBROVSZKY, 1974. 100.; uő: *Három gótizáló ötvösmű Kecskemétről*. In: *Ars decorativa*, 13. (1993) 159–166.; uő, 1980. 125., 144., 149.; 13–16. kép; KISS, 2008b. 103., 6. kép
- 43 BOBROVSZKY Ida: *A XVI. századi magyar református zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai*. In: *Ars Hungarica*, IV. évf. (1976) 1. sz. 65–71., 68.; MIKÓ, 2009. 143–144.
- 44 BOBROVSZKY, 1974. 104., 106.; uő, 1980. 35., 127., 142.; 34. kép
- 45 BOBROVSZKY, 1974. 102., uő, 1980. 33–34., 127., 143–144., 147.; 28–31. kép; FOGARASSY Zsuzsa: *Úrasztali pohár*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 175–176., VI–4. kép.
- 46 BOBROVSZKY, 1974. 102.; uő, 1980. 33–34., 127., 144.; 22–25. kép; FOGARASSY Zsuzsa: *Kanna*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 174., VI–5. kép.
- 47 KISS, 2008b. 102., 5. kép; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: *Nagyszalontai Toldi Miklós fedeles kupája Cégénydányádról*. In: MIKÓ–VERŐ I., 2008. 179., VI–10. kép; BOBROVSZKY Ida: *A debreceni református egyház XVII–XVIII. századi oszlopdíszes úrvacsorakannái*. In: *Építés-Építészettudomány*, V. évf. (1974) 3–4. sz. 433–439.; uő, 1980. 65–68., 135., 138.; GÁBORJÁNI SZABÓ Botond: *A debreceni oszlopdíszes úrasztali kannák*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 179–181.
- 48 BOBROVSZKY, 1974. 102.; uő, 1980. 33., 127., 145.; 26–27. kép; FOGARASSY Zsuzsa: *Úrvacsoratóányér*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 176–177., VI–6. kép.
- 49 BOBROVSZKY, 1974. 104., uő, 1980. 34., 126., 144.; 32. kép; FOGARASSY Zsuzsa: *Úrvacsorapohár*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 178., VI–8. kép.

- 50 BOBROVSZKY, 1974. 104.; uő, 1980. 35., 125–126., 142., 33. kép.
 51 KISS, 2008a. 473–476.
 52 BOBROVSZKY, 1980. 37.; 38–39. kép; FOGARASSY Zsuzsa: *Úrvacsorátányér Szabadszállásról*. In: MIKÓ–VERŐ, I., 2008. 177., VI–7. kép.
 53 Ballabás Anna 1729. március 4. KREK Végrendeletek VI/34.
 54 1729. május 4. KREK Végrendeletek VI/35. A bevezetőből kiderül, hogy testvérei közül Ballabás Borbála Matolcsi György felesége volt, Kata férje a zilahai Pető István, Erzsébet özvegye pedig a nagybányai Monai István volt.

Church, market-town, art: The church and liturgical objects of the Calvinist congregation in Kecskemét from the 17-18th centuries

Kecskemét was one of the most important market-towns of the Great Hungarian Plain in the early modern age. Under the Ottoman occupation Kecskemét gained significant autonomy as a possession of the sultan. An increase in cattle commerce resulted in the evolution of a wealthy civic layer. At that time about half of the town's population became Protestant, who created an elegant, but unostentatious ecclesiastical art.

From the second half of the 16th century the Protestant community had used a wooden church near the Catholic church. In 1678 it burned down, and the Calvinists built a new stone church between 1680 and 1683 with the permission of the sultan and the Hungarian landlords – a unique example in Ottoman Hungary. The accounts of the congregation show that in the following decades the church was furnished, despite the reoccurring wars and plagues.

Some beautiful examples of liturgical vessels used for Holy Communion and made by local masters like György Cseh, György Tar, Illés Tar, Mihály Csorcsán have remained. The goldsmiths' art flourished in the town in the 17th century, and these masters also worked for other congregations in the region. The goldsmiths' craft of Kecskemét conserved late Renaissance traditions, but was also inspired by Gothic Mannerism and Ottoman art. These objects of art also represent civic taste, because wealthy believers often donated their own vessels for liturgical use. Fewer objects have survived from the 18th century, but several sources (testaments, inventories) reflect the importance of goldsmith objects.